

Emerik Munjiza

Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku

UDK 37(497.5)(091)
37.018(497.5)(091)
Primljeno: 2006. godine
Pregledni članak

POČECI HRVATSKOG ŠKOLSTVA I NJEGOVA TEORIJA

Autor je istražio razvoj školstva i njegovih teorija ideja između početka institucionalnog školstva u Hrvatskoj u IX. stoljeću i pedagoške autonomije u drugoj polovini XIX. stoljeća.

Početni školski odgoj realizira se kroz uopćenu odgojnu praksu. Na temelju uopćene odgojne prakse sintetiziraju se norme koje se opisuju i propisuju kao društveno poželjne. O njima se ne piše sustavno, nego povremeno i prigodno.

Akumulacija pedagoških ideja, strategija uz ostale povoljne uvjete iznjedrit će u drugoj polovini XIX. stoljeća pedagošku autonomnost.

Ključne riječi: povijest školstva, povijest pedagogije, odgojna praksa, Hrvatska

1. Izbor i određenje problema

Novim znanstvenim istraživanjima i spoznajama početak organiziranog institucionalnog školstva u Hrvatskoj sve se više pomiče u prošlost. Povijest nam govori da se u Hrvatskoj škole javljaju već u XII. stoljeću, iako o tome nema dovoljno podataka. Poznato je, na primjer, da godine 1334. postoji gradska škola u Gradecu - Griču (Ogrizović, 1989.).¹

Petz početak organiziranog školstva veže uz kralja Tomislava i X. stoljeće, pri čemu se poziva na zaključke crkvenog sabora u Splitu održanog 925. godine, prema kojem se roditelji pozivaju:

“... da djecu svoju i sluge svoje šalju na nauke latinskog jezika, ako žele biti pravi kršćani, a učitelji pako neka svoje učenike nadziru i opominju, a učenici da svoje učitelje dobrovoljno poslušaju, ne kao inostrance i tuđine već kao svoje.” (Petz, 1942., 3).

Početak organiziranog školstva u Hrvatskoj Franković veže uz dalmatinskog kneza Trpimira i IX. stoljeće. Svoju tezu temelji na Trpimirovoj darovnici iz 852. godine. Iz navedene darovnice vidljivo je da je na Trpimirovom dvoru dvije godine živio jedan od najobrazovanijih ljudi onog vremena Gottschalk, da je Trpimir dao zemljište za gradnju

¹ Ogrizović u navedenoj tvrdnji vjerojatno misli na svjetovno školstvo i pri tome ne uzima u obzir crkvene škole.

benediktinskog samostana, te da je darovnica napisana i potpisana od pismenih ljudi (Povijest školstva... 1958.).

Istu tezu zastupa i Kujundžić. “Kada je riječ o počecima pedagoške misli u Hrvata, tu je ishodišna točka godine 852. kada je knez Trpimir zajedno s učenim Gottschalkom Saksonskim utemeljio u okvirima benediktinskog samostana u Rižinicama prvu školu s trivijalnim i kvadrivijalnim programom.” (Kujundžić, 1996., 24).²

Početak organiziranog školstva Dumbović pomiče još u daljnju prošlost. Po njemu o školstvu se u Hrvatskoj može govoriti već od VIII. stoljeća za vrijeme vladanja Karla Velikog (768. – 814.). Karlo Veliki je prvi zamislio ideju opće pučke obrazovanosti. Svećenicima je 789. godine zapovjedio da po selima i gradovima drže škole i da djecu odgajaju s brigom i ljubavlju. Vjerojatno je da je Karlo Veliki poticao otvaranje škola i u Hrvatskoj (Dumbović, 1999.).

U ovom trenutku realno je početke organiziranog školstva u Hrvatskoj smjestiti u IX. stoljeće, za što postoje vjerodostojni dokumenti. Istovremeno utemeljenje pedagogije kao autonomne znanstvene discipline veže se uz drugu polovinu XIX. stoljeća, i na tom području u znanstvenim pedagoškim krugovima vlada poprilično suglasje.

Vremenski se razvoj hrvatske pedagogije može podijeliti u tri razdoblja: najstarije doba, *19. vijek kada je stekla autonomiju*, i na novo doba poslije Prvog svjetskog rata (Petz, 1942.).

Sve do druge polovine XIX. stoljeća učitelji u Hrvatskoj nisu imali svog pedagoškog tiska, niti su sustavno iznosili svoja praktična i teorijska iskustva. Moguće je naći povremene i prigodne priloge u ostalom tisku: *Narodne novine*, *Neven*. Sustavniji pedagoški rad počinje izdavanjem prvog udžbenika pedagogije domaćeg autora na hrvatskom jeziku *Obuka malenih ili katehetika* dr. Stjepana Ilijaševića i izdavanjem prvog hrvatskog pedagoškog časopisa *Napretka* 1859. godine (Povijest školstva..., 1958.). U Hrvatskoj se od renesanse do XIX. stoljeća počinje struktuirati korpus pedagoške znanosti. Ovo doba svakako počinje s jezuitskim usustavljivanjem ukupnog školstva (Kujundžić, 1996.).

Utemeljenje pedagogije u Hrvatskoj dogodilo se između 1876. i 1884. godine. “U tom vremenu pojavljuju se prvi puta u hrvatskoj povijesti pedagogije čisti monografski radovi namijenjeni samo jednoj, pedagoškoj disciplini. Ovaj proces počinje 1876. godine izdavanjem Teorije pedagogije ili nauka ob uzgoju, a nastavlja se Kratkim iskustvenim dušoslovjem 1877., Poviješću pedagogije 1881., Obćim obukoslovjem 1882. i Posebnim obukoslovjem 1884.” (Dumbović, 1999.).

Recentni povjesničari pedagogije u Hrvatskoj suglasni su oko toga da je intenzivniji razvoj hrvatske pedagogije počeo 1850. godine izdavanjem djela *Obuka malenih ili katehetika* (Dumbović 1984., Ledić 1991., prema Radeka 2004.).

Prva predavanja iz pedagogije i praktične vježbe iz didaktike za studente Filozofskog fakulteta u Zagrebu održana su 1874. godine. Povremeno ih je održavao prvi profesor Filozofskog fakulteta Franjo Marković. Godine 1893. na Filozofskom fakul-

² U trivijalnim školama učili su se gramatika, retorika i dijalektika, a u kvadrivijalnim aritmetika, astronomija, geometrija i glazba.

tetu u Zagrebu osnovana je Druga katedra za teorijsku i praktičnu filozofiju u koju je uključena i pedagogija. Na tu je katedru 1894. godine postavljen dr. Đuro Arnold i on je uveo redovitu nastavu pedagogije (Vukasović, 2004.).³ Na području školstva i pedagogije u drugoj polovini XIX. stoljeća dogodilo se više značajnih stvari za konačno osamostaljivanje pedagogije: ustrojstvo učiteljskih škola,⁴ početak izdavanja autonomnih pedagoških djela domaćih autora, pokretanje prvog domaćeg pedagoškog časopisa *Napretka*, osnivanje Hrvatskog pedagoško-književnog zbora, uvođenjem obveznog osnovnog školstva, donošenjem prvih školskih zakona i uvođenjem pedagogije kao sveučilišne discipline. Vremensko razdoblje između utemeljenja prvih škola u IX. stoljeću i utemeljenja pedagogije kao autonomne discipline u drugoj polovini XIX. stoljeća iznosi oko tisuću godina.

U ovom radu nastojali smo istražiti i rekonstruirati tisućugodišnji razvoj hrvatskog školstva i njegove teorije unutar navedenih odrednica. Institucionalno školstvo kao mjesto praktičnog odgoja, moralo se temeljiti na određenom sustavu vrijednosti i moralo je imati barem i fragmentarnu strategiju kako mladima približiti poželjne odgojne vrijednosti. Budući se tada radilo o početnim, nesustavnim i fragmentarnim rješenjima mi smo se odlučili za sintagmu *početno školstvo* i njegove teorije. Kako smo početne odgojne ideje uglavnom vezali za institucionalno školstvo, to ćemo za analizirano razdoblje barem u grubim crtama prikazati razvoj školstva toga vremena u Hrvatskoj.

2. Razvoj školstva u Hrvatskoj između IX. i XIX. stoljeća

Hrvati su po doseljenju u novoj domovini zatekli romansko stanovništvo s relativno razvijenom kulturom i od ranije prihvaćenim kršćanstvom. Iako su bili malobrojniji, stisnuti u gradove i postepeno asimilirani, ipak su na kulturnom i prosvjetnom području osigurali minimum kontinuiteta. Hrvati u transformaciji iz rodovskog u feudalno društvo svoj moral pretežno su temeljili na vlastitoj tradiciji. Odgoj im je bio uglavnom iskustven. Iz pisanih izvora da se zaključiti da se radilo o relativno zdravom društvenom moralu i poželjnim vrijednostima (Klaić, 1974.).

Dobar je onaj, tko u svojoj obitelji, zadrugi, mirno živi, obrađuje polja, pusti drugoga i njegovu imovinu na miru, štuje svoje djedove i brani svoj zavičaj od neprijatelja. U odgojnom smislu postojale su slijedeći povoljni uvjeti: vjera, društvene i obiteljske norme (Klaić, 1925., 1974., Cuvaj, 1910., 1). Glavari od kojih ovisi društveni razvoj moraju biti : *najbolji, najmoćniji, i najhrabriji*. Imovina je zajednička, svi članovi društva imaju pravo i dužnost *raditi i živjeti na zadržanom imetku*. Veoma se cijeni *čistoća obiteljskog života, kao i umjerenost u uživanju*.

Od obitelji su se razvile zadruge, kao veoma povoljne odgojne ustanove. U zadrugama upoznaje dijete *moralne ideje koje pomažu*, tu su starci i starice koje se bave

³ Dr. Đuro Arnold (1853. – 1941.) održao prvo predavanje iz pedagogije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 19. travnja 1895. godine. Prema kriteriju sveučilišnog predmeta, osamostaljivanje pedagogije vezano je uz dr. Đuru Arnolda.

⁴ Prva javna muška učiteljska škola djeluje u Zagrebu od 1849. godine. Godinu dana ranije počela je s radom ženska privatna učiteljska škola u samostanu sestara milosrdnica.

odgojem unučadi, tu je glavar, stalni običaji, zajednička imovina i dužnosti, što sve snažno odgaja. Međusobno poštivanje, gostoljubivost, štovanje žena, hrabrost u obrani plemena jesu sredstva odgoja i obrazovanja. (Cuvaj, 1910., 1). Proces društvenog rasklapanja u izmijenjenim društvenim odnosima i sustavom vrijednosti zahvatio je i naše područje. U novim društvenim odnosima pored novih vrijednosti primjetljiv je i raskorak između proklamiranih i prakticiranih vrijednosti. Pred kraj analiziranog perioda društvene norme i očekivanja bila su znatno izmijenjena u odnosu na one opisane na početku perioda. Skromnost i štedljivost zamijenjena je bogatstvom i raskošnošću.

Oko godine 1770. počela se i u Hrvatskoj širiti *pogubna raskošnost koja je prelazila granice građanskih mogućnosti*. U gradovima su se mogle vidjeti *sjajne kočije, stolna srebrenina, francuski kuhari, modna odjeća iz Beča*. Sva ta raskoš bila je *daleko iznad mogućnosti naroda*. (Srkulj, 1911.).

Institucionalno školstvo, odgoj u njima i vrijednosti treba promatrati *unutar navedenih društvenih krajnosti*, u uvjetima dominantne uloge *crkve i vjere* na odgojnom području. Odgojni utjecaj crkve moguće je identificirati i prije pojave institucionalnog školstva. Starije osobe od 12 godine, posebno se pripremalo, odgajalo za prelazak na kršćansku vjeru. U pripremanju katakumena za prihvaćanje kršćanstva primjenjivala su se sredstva obrazovanja i odgoja.

“*Obuka* smjerala je onamo, da upoznadu *lažljivost poganske odnosno i prestanak židovske vjere, te istinitost kršćanskog nauka... Uzgoj sastojao se u strogom vršenju pokorničkog čina i u vježbanju kršćanskog života*.” (Štiglić, 1893., 54). Za mlađe osobe od 12 godina crkva otvara institucionalne odgojne zavode-škole.

2. 1. Crkvene škole

Crkvi su škole bile potrebne iz dva razloga. Kroz te škole osiguravale su vlastiti podmladak za buduće svećenike i kroz njih su odgojno djelovale u *vjerskom duhu i na ostalo stanovništvo*. Za otvaranje i rad škola posebno su unutar crkve bili zaduženi pojedini crkveni redovi. Među značajnije crkvene redove koji su u Hrvatskoj organizirali školstvo navode se: *benediktinci, dominikanci, franjevci, jezuiti, pavlini, a u obrazovanju i odgoju ženske mladeži sestre milosrednice klarise i uršulinke*. U školama crkvenih redova nije bilo jedinstvene organizacije, nastavnih planova i programa, dapače vrlo često se međusobno bile vrlo različite. “U tim školama poučavao je *svaki red* svoj podmladak *po svojim lektorima* ili ako je tako siromašan bio, da nije mogao u samostanu sam poučavati svoju mladež, slao bi je na trošak svog manastira u školu kojeg manastira drugog reda.” (Cuvaj 1919., 1, 62).

Crkve i crkveni redovi prema namjeni, dužini obrazovanja, nastavnim predmetima otvarali su škole različitog karaktera. Najelementarnije su bile župne škole. Poželjno je bilo da se nalaze u *svakoj župi*, a u nedostatku odgovarajućeg prostora, župnik je mogao obučavati i u vlastitom stanu. Više crkvenih sinoda određivalo je da se otvaraju župne škole ili da svećenici obučavaju mladež u svojoj kući. “Župnici imaju toliko učenika primiti u svoj stan, koliko mogu, te kao dobri očevi hraniti njihov duh.” (Štiglić, 1893., 65). Obrazovanje u župnim školama bilo je elementarno i najčešće se sastojalo od: *čitanja, pisanja, pjevanja crkvenih pjesama, molitve i pomaganja kod crkvenih obreda*

(Enciklopedijski rječnik pedagogije, 1963.). Katedralne škole nalazile su se u sjedištima biskupija. U njima je nastava bila na *latinskom jeziku* i isključivo su služile za pripremanje novog svećeničkog kadra. Davale su znatno više znanja u odnosu na župne i samostanske škole. Samostanske škole bile su najbrojnije. Na *internom* području pripremale su budući svećenički kadar, a na *eksternom* području odgajali su mladež u vjerskom duhu i pripremali ih za potrebe državne administracije. Po organizaciji bile su domskog karaktera. Već smo ranije rekli da su crkveni redovi na području školstva imali veliku autonomiju i zbog toga su njihove škole često bile vrlo različite.

Sustavnije školstvo organizirali su jezuiti. Svoj školski sustav izložili su u *Ratio Studiorum*. Ovaj nastavni plan i program izrađen je 1586., a konačnu redakciju dobio je 1599. godine. Po njemu su bile ustrojene sve jezuitske škole u svijetu, pa i u Hrvatskoj (Enciklopedijski..., 1963., Pedagoška enciklopedija, 1989., Zaninović, 1988.). Po navedenoj osnovi isusovačke škole dijelile su se na niže i više. Niže škole nosile su naziv latinske škole i bile su slične gimnazijama. Više škole nosile su naziv akademije i na njima se izučavala filozofija i teologija. I pored značajnog napretka u vanjskoj organizaciji u nastavnim programima nije došlo do značajnijih poboljšanja. “No i po ovoj Isusovcima obnovljenoj školskoj osnovi bijaše glavni predmet obučavanja, uz nešto malo matematike, grčki i latinski klasicizam. Astronomija, koja je već pod Grcima onako lijepo bila procvala, izjalovila se u bajnu *astrologiju*, kemija sa svoja četiri elementa pretvorila se u *mističnu alkemiju*, fizika stoji nepomična na Aristotelovim tezama, a *prirodopisne grane* bijahu *terra inkognito*.” (Cuvaj, 1910., 1, 175). Svi predmeti temeljili su se na vjeri. “No valja znati, da se je sva obuka temeljila na vjeri, i od gojenca se zahtijevalo, da više pohađaju službu Božju i vrše *vjerske dužnosti, nego da uče*.” (Cuvaj, 1910., 1, 205). Crkveni redovi za obrazovanje ženske mladeži uz obrazovne programe teorijskog karaktera značajnu su pažnju posvećivali i različitim oblicima ženskog ručnog rada. “Kako povelja izrečno kaže, imale su opatice obučavati hrvatske kćeri u knjizi i u *ručnom poslu*, da uzmognu danas sutra kao supruge i majke krotiti divlju ćud svojih suprug a i utjecati na moralni uzgoj svoje djece.” (Cuvaj, 1910,1, 72). Zbog istog zadatka osiguravanje svećeničkog kadra katedralne i samostanske škole zajednički se nazivaju sjemenišnim školama.

U doba feudalizma crkva i crkveni redovi bili su gotovo jedini nosioci obrazovanja. U sklopu svojih reformi Josip II. (1780. – 1790.) ukinuo je gotovo sve crkvene redove na području Austrijskog Carstva. Neki će ponovno biti obnovljeni, ali više neće doseći moć i utjecaj koji su imali prije ukidanja. Ovim ukidanjem crkvenih redova prestaje njihova dominacija na području odgoja i obrazovanja mladeži.

2. 2. *Gradske škole*

Razvojem obrta, trgovine, uvođenjem novog manufakturnog načina proizvodnje, javlja se nova građanska klasa. Interesi i potrebe nove građanske klase znatno se razlikuju od interesa tadašnje vladajuće klase plemstva i svećenstva. Crkveno obrazovanje nije moglo pratiti niti zadovoljiti novonastale potrebe građanske klase, i zbog toga će građani poduzimati inicijative na otvaranju različitih oblika privatnih i javnih škola. Prve svjetovne škole u srednjem vijeku osnivaju gradske vlasti (magistrati), cehovi i

gilde (udruženja obrtnika i trgovaca), s obzirom da se uglavnom osnivaju u gradovima to nose naziv gradske škole. U njima se pored općeg humanističkog obrazovanja stječu i praktična znanja i vještine iz realnog područja. Otvaranjem gradskih škola djelomično je zaustavljena apsolutna dominacija crkvenog obrazovanja. Škole su se različito nazivale: gradske, gradske ili općinske, gramatičke, gramatičko-retoričke. U početku je u njima radio jedan učitelj, a kasnije se uvode posebni učitelji po programskim područjima (Enciklopedijski ..., 1963.). Općeg važećeg nastavnog plana i programa nije bilo, svaka škola radila je prema vlastitom nastavnom planu i programu (Povijest školstva... 1958.). Početna stručnost učitelja bila je upitna. Plaće učitelja bile su različite, često slabe i u naturi i ovisile su o imetku i dobroj volji grada-općine. Zbog toga je i motivacija za rad bila relativno slaba (Turić, 1904.). S obzirom na različiti karakter gradskih škola, nije ih moguće po nastanku jednoznačno definirati. Početne oblike privatnog školstva nalazimo u obiteljskom okružju. S obzirom na to da nije bilo javnih škola, ako je tko tada htio da mu se sin obrazuje, morao je uzeti privatnog čovjeka vješta čitanju i pisanju (Kirin, 1925.).

Ima opravdanja da se spomenu i oblici javnog školstva. Smičiklas navodi "... da su u to doba morale u Hrvatskoj biti i posebne notarske škole, u kojima se učilo pisati latinske i hrvatske isprave" (Kirin, 1925.). Prema Klaiću, javne gradske škole u Hrvatskoj možemo pratiti od X. stoljeća. Tako se u Zadru 918. spominje neki Constantinus magister, a 1070. magister Georgius Gramaticus, koji su zacijelo bili svjetovnjaci, jer nemaju svećeničkog pridjeva (Klaić, 1925.). Postoje sigurni podaci da je gradska škola djelovala u Dubrovniku od 1333. godine (Adamović, 1885.). Gradske javne škole u sjevernoj Hrvatskoj otvaraju se nešto kasnije. Tako se spominje javna škola iz Varaždinskih Toplica 1480. i pavlinska javna škola iz Lepoglave iz 1582. godine (Filipan, 1980., Kirin, 1925.).

2. 3. Državne škole

Prosvijećeni apsolutizam kao bitnu oznaku suvremene države ističe njezinu brigu za organizirano obrazovanje ukupnog stanovništva. Zbog toga država preuzima brigu oko otvaranja, ustrojstva, financiranja i nadziranja škola. Po svojim bitnim karakteristikama državne škole postaju: obvezne, slobode, dostupne svima i akonfesionalne. U našim uvjetima ozbiljnije uređivanje državnih škola počinje u vrijeme vladanja carice Marije Terezije (1740. – 1780.). Marija Terezija povjerila je Johannu Ignazu Felbigeru da izradi prijedlog školskog sustava za područje austrijskog carstva koji je time vrijedio i za Hrvatsku. Konceptiju državnog školstva Felbiger je izložio u *Allgemeine Schulordnung* iz 1774. godine, koji je donesen svega godinu dana po ukidanju jezuitskog reda. Navedeni *Opći školski red* vrijedio je za područje austrijskog carstva, pa time i Hrvatske. Njegova primjena ostala je nešto duža na području Vojne krajine, dok je za Ugarsku i civilnu Hrvatsku donesen 1777. godine novi školski red *Ratio educationis*, koji se nije bitno razlikovao od *Općeg školskog reda*. Po *Općem školskom redu* u svakom manjem gradu, trgovištu i župnom sjedištu trebale su se otvarati trivijalne škole. Glavne škole osnivale su se u okružnim gradovima. Normalne škole osnivale su se u glavnom gradu i u njima su se obrazovali budući učitelji. Nova kvaliteta ovog državnog

školstva ogleda se u jedinstvenom planu i programu, različitim vrstama škola, rasporedu sadržaja po unaprijed određenoj satnici. Ovako uređeno školstvo država je mogla lakše nadzirati i prema potrebi mijenjati i poboljšavati.⁵

Značajnije promjene u organizaciji državnog školstva događaju se po novoj nastavnoj osnovi *Systema scholarum elementarium* iz 1845. godine. Ovaj školski red sve elementarne škole dijeli na niže i više u pravilu u dvogodišnjem trajanju. Prema ovom školskom redu očekivalo se i veće uključivanje ženske mladeži u školski sustav (Čuvaj, 1910., 3). Na kraju analiziranog razdoblja u Hrvatskoj možemo govoriti o školskom pluralizmu. Uz državne škole različitih tipova i dalje kao privatne djeluju gradske i crkvene, a postojala je mogućnost i praksa stjecanja elementarnog obrazovanja u obitelji. S obzirom na različite gospodarske, kulturne i društvene uvjete, kao i različite škole, teško je govoriti o jedinstvenom odgoju. Zbog toga ćemo odgoj, odgojni sustav vrijednosti i odgojne strategije prikazati diferencirano prema bitnim oznakama kao: Društveno poželjne vrijednosti u prirodnom odgoju oponašanjem, Poželjna uopćena odgojna praksa u institucionalnom odgoju, Pedagogijske ideje discipliniranja ili razvoja i Pedagogijske ideje u djelima monografskog karaktera.

3. Početne odgojne misli u hrvatskom školstvu

3. 1. Društveno poželjne i prakticirane vrijednosti u prirodnom odgoju oponašanjem

Na početku analiziranog razdoblja, uglavnom u pretkršćansko vrijeme ili na njegovom početku izvor morala i moralnih vrijednosti bio je sam život i tradicija. Odgoj je iskustven i prenosio se kroz sam život, no u njemu su bile već jasno prepoznatljive uopćene vrijednosti. Pored životnog odgoja, odgajalo se i na narodnoj tradiciji kroz: junačke i obredne pjesme, poslovice, mudre izreke, priče, običaje i obiteljsku tradiciju. Navedenim odgojnim sredstvima nastojalo se preventivno djelovati kako bi se spriječilo usvajanje nepoželjnih vrijednosti kao: *nerad, raskošnost, surovost, iskvarenost* itd. (Turić, 1904.). Odgoj kroz život temeljio se uglavnom na primjerima i zbog toga je od presudnog značaja bilo kako u navedenom smislu funkcionira društvo i obitelj.

Dubrovački domaći odgoj bio je organiziran prema potrebama praktičnog života, relativno strog i organiziran po načelima *eugenike* (Petz, 1942.). Pri sklapanju braka u Dubrovniku strogo se pazilo na podrijetlo bračnih partnera i moralnost njihovih obitelji, jer su smatrali da je to prvi i temeljni preduvjet uspješnog obiteljskog odgoja. “Na odgoj djece pazilo se već prije nek bi se nova familija i osnovala, jer su roditelji, kao kod svih slavenijskih plemena, imali veliki upliv pri ženitbi, te su uvijek gledali, iz kakve je kuće mladić ili djevojka, koji su se imali zaručiti. Ne bi li s koje strane roditelji uživali dobar glas glede *poštenja i ponašanja* to je bila gotova zapreka ženidbi.” (Adamović, 1985., 3-4). Zbog velikog odgojnog utjecaja obitelji strogo se pazilo na njezinu skladnost. U Dubrovniku je bilo rijetko naći kuće gdje muž i žena nisu živjeli

⁵ U relativno kratkom vremenu donesene su nove nastavne osnove 1805. Politische Verfassung der deutschen Volksschulen i 1806. Ratio educationis.

u *potpunoj suglasnosti i miru*. Oboje su pri tome pazili da svojim primjerima djeluju na moralnost svoje djece (Adamović, 1985.). Temeljne odgojne vrijednosti bile su: *dobrota, pravda, ljepota*. Pored iskustvenog primjerenog odgoja, odgajalo se i na *narodnoj tradiciji*. Već prije polaska djece u školu majke su ih upućivale na moralan život kroz narodne poslovice. U odgoju se pazilo da se iz njega preventivno eliminira sve ono što bi moglo biti štetno. Posebno su bili osjetljivi prema *besposličarenju*. “Besposlenost je stala daleko od starih dubrovačkih kuća, jer se onda nije toliko dangubilo na prozoru i čitanjem nemoralnih knjiga.” (Adamović, 1985., 6). Posebno je strog odgoj bio prema djevojčicama. “Djevojčica nije mogla nigdje iz kuće, a da je ko ne bi pratio (to vrijedi za kasnije doba, jer prije nijesu ni izlazile). Tu bi brigu najragije uzela rojena majka, koja bi više svojim *primjerom, nego mrtvim pravilima* nastojala oko odgoja svoje ćerke.” (Adamović, 1985., 6).⁶

Temeljna obilježja ovog perioda su: *društvo i obitelj* i odnosi unutar njih su *izvori i sredstva* odgoja; odgoj je iskustven i uglavnom se realizira kroz praktične obiteljske odnose i prva uopćena tradicijska iskustva. Ovo je dakle prirodna škola, gdje je *kuća učionica* a *roditelji učitelji* (Adamović, 1885.).

3. 2. *Promišljena uopćena odgojna praksa u institucionalnom školskom odgoju*

Institucionaliziranjem odgoja kroz školsku praksu počinje njegovo odvajanje iz prirodne životne okoline. Odgojne vrijednosti više se ne stječu samo sudjelujući u životu, nego i racionalnim teorijskim spoznajama. Škole kao institucionalni oblici odgoja imaju mogućnost da u koncentriranom obliku i relativno kratkom vremenu pripreme mladu generaciju za praktičan život. Društveni i gospodarski razvoj išao je takvim tempom razvoja naprijed, da se više jednostavno za život nije moglo pripremati samo u njemu, nego je trebalo tražiti racionalnije oblike, kroz školske institucije. Temelj moralnosti u to vrijeme bila je kršćanska crkva, pa će ona dugo vremena imati dominantan utjecaj na odgoj mladeži za svoje i društvene potrebe, sve do XVIII. stoljeća. Moralna uopćavanja još se uvijek ponekad temelje i na praktičnim situacijama. “Dakle moral učio se je posve praktičnim načinom, rješavajući moralne slučajeve. Župnik je sazivao svećenike na te moralne konferencije, koje su se održavale svake sedmice dva puta, te im je predsjedavao. Na te konferencije morali su dolaziti i klerici.” (Cuvaj, 1910., 1, 258).

U početnim crkvenim školama obrazovanje je bilo u drugom planu, prednost je imao *vjerski odgoj*. “Što se tiče znanstvenog odgoja tih starih senjskih klerika, reći nam je, da je taj jamačno bio vrlo mršav, da, gotovo nikakav. Bit će da je bilo dovoljno da ti mladići nauče glagolski čitati, pisati *kršćanski nauk i obrede*.” (Cuvaj, 1910., 1, 105). Kod crkvenih redova (na primjeru jezuitskog) gotovo sav odgoj temeljio se na vjeri, svi predmeti bili su prožeti vjerskim odgojnim vrijednostima. “No valja znati, da se je svaka obuka temeljila na vjeri, i od gojenaca se zahtijevalo da više *pohađaju službu Božju i vrše vjerske dužnosti, nego da uče*.” (Cuvaj, 1910., 1, 205). Odgoj nije

⁶ Ova stroga pravila i praksa su u suprotnosti s podatkom iz istog izvora, prema kojem je već 1432. godine u Dubrovniku postojao Zavod za nahođad. Prema istom izvoru u navedenom zavodu znalo je biti i do 180 djece.

više samo iskustven. U odgojnom procesu upotrebljavaju se uopćena odgojna načela i sredstva od kojih navodimo:

1. Bolje je odgajanje očuvati od loših utjecaja, nego ih zbog njih kažnjavati.
2. Bez krajnje nužde ne treba djecu kažnjavati, no i tada treba pod svaku cijenu izbjegavati podrugljive nazive i nadimke.
3. Treba paziti da se djecu bez razloga ne povrijedi.
4. Hvaliti valja umjereno da ne postanu oholi.
5. S djecom valja postupati ozbiljno, ljubazno, no ne previše povjerljivo.
6. U odgoju je moguće i poželjno organizirati natjecanja, uz javno pohvaljivanje i nagrađivanje.⁷
7. Javnim nastupima nastoji se osigurati razvoj samopoštovanja kod odgajnika.
8. Sav odgoj treba biti usmjeren prema moralnosti.
9. U odgoju mora vladati ljubav.
10. Za odgojni uspjeh od presudnog je značaja primjer odgajatelja.

Navedena odgojna načela i sredstva prakticirali su neki crkveni redovi kao: jezuiti, pijaristi i uršulinke (Štiglic, 1893., Cuvaj, 1910, 1).

Kao što je obitelj odgajala primjerom, tako se sada od učitelja zahtijevalo da također odgaja i vlastitim primjerom. Da bi to mogli, morali su i sami biti visoko moralni. Pred učitelje se u tom pogledu postavljaju stroga pravila. "Pri postavljanju tih nastavnika pazilo se ne samo na njihovo znanje, nego još više da budu ljudi *čudorednog života i dobra ponašanja*" (Adamović, 1885., 20). Kod dvojbe između stručnosti – znanja i morala – ponašanja, prednost je na strani morala.

"... da i kad bi se našao učitelj, ma koliko više učen, a ne na dobru glasu glede čudorednosti svog življenja, da taj čovjek ne bi bio za Dubrovčane." (Adamović, 1885., 20). Institucionalni odgoj u ovom periodu temelji se na prvim uopćenim odgojnim načelima, realizira se također kroz uopćena odgojna sredstva, a ukupan temelj moralnosti su crkvene i vjerske moralne vrijednosti.

3. 3. *Pedagogija discipliniranja ili razvoja*

Razvojem školstva, uvođenjem gradskih i državnih škola početne odgojne ideje (načela i sredstva) postupno se zaokružuju u cjelovitiji pedagoški sustav, pri čemu se postavljaju dva temeljna pitanja: je li pedagogija *normativna* znanost *discipliniranja* i koja joj sredstva pri tome stoje na raspolaganju, ili je pedagogija strategija u poticanju *unutarnjeg* razvoja. Prema alegorijskoj slici Andrije Medulića (1522. – 1582.) pedagogija je teorijski sustav discipliniranja. Pedagogija kao muza sjedi u oblacima. Odjevena je u bijelo. Preko koljena je prebacila smeđi ogrtač. Dječak je odjeven u smeđu kratku tuniku. Muza je uhvatila neposlušno dijete za kosu, koje se brani držeći pločicu u ruci (Cuvaj 1910., 1, 166.). Navedena slika bila je dugo ideja vodilja, gdje su se na teorijskoj razini nastojali pronalaziti i opravdavati represivni oblici odgoja, kao jedini opravdani i efikasni. "*Nadzor, zabrana, kazna i nagrada* jesu onda jedina sredstva, kojima se *pri-*

⁷ U isusovačkim školama svaki je učenik imao vlastitog takmaca (aemulusa), s kojim se morao natjecati i nastojati biti boljim od njega.

sili dijete na način života, kakav provodi *valjano uzgojen čovjek*, a zaboravlja se na to, da dijete *mora živjeti djetinji život, ako će biti valjan čovjek*.” (Turić, 1904., 88). Cilj odgoja je *discipliniranje, stega, trenutna poslušnost*. Što će se dogoditi s odgajanicom kada *prestane takav odgoj*, kada odraste, *za to ne može odgovarati niti odgovara ovaj sadašnji odgoj*. (Turić, 1904.).

Tadašnja pedagogija je na pozicijama discipliniranja, cilj odgoja je odgajanje za vječno propisane odgojne norme. Odgoj je dužan *skršiti osobnost, autonomiju, volju često puta pomoću autoriteta i straha*. “Prema tome nije ništa potrebno, nego dijete *sapeti, skućiti njegovu volju i trajno ju podvrći već u vrijeme uzgoja pod vlast autoriteta*.” (Turić, 1904.). *Silom* treba podvrći *volju pojedinca pod vlast zajednice*, pa će *volja zajednice biti i volja pojedinca i time je postignut odgojni cilj* (Turić, 1904.). Pedagojske rasprave vodile su se oko *vrsta, upotrebljivosti i efikasnosti* raznih oblika discipliniranja. Uz represivne mjere na teorijskoj razini raspravlja se i o nekim drugim odgojnim sredstvima iz područja vanjske motivacije. Navodimo neka područja teorijskih rasprava toga vremena:

1. Je li tjelesna kazna opravdana i koje su moguće posljedice? Kako bi se trebala vršiti i tko bi ju trebao vršiti?
2. Je li nagrada dobro ili loše odgojno sredstvo?
3. Ima li smisla u odgoju primjenjivati i neka druga odgojna sredstva: natjecanja, javne priredbe, rad, igru?
4. Kakva je i kolika uloga odgajatelja u odgoju i kave bi osobine trebao imati uspješan odgajatelj?
5. Da li je i kako moguće rad koristiti kao odgojno sredstvo, je li rad nužda ili vrijednost odgojnog cilja i sredstva?

3. 3. 1. *Prisile i nagrade u odgoju*

U području prisile najviše se raspravljalo o tjelesnoj kazni. Je li tjelesna kazna odmazda ili discipliniranje? Može li se tjelesna kazna promatrati na isti način kod odraslog čovjeka i djeteta?⁸ Na koji način je moguće izvršiti tjelesnu kaznu da se dijete ne povrijedi (ako je to moguće), a da kazna izvrši ulogu? Tko bi trebao praktično izvršiti tjelesnu kaznu? “Zapt je bio strog. Svaka *nepriстойnost, lijenost, nepažljivost* bijaše *postom ili šibom kažnjena*, pa tako i kod dječaka plemenitog roda. Za veće *prestupnike* kažnjavalo se *batinama*.” (Štiglić, 1893., 67).

U javnim školama također je disciplina bila izrazito oštra, postojalo je načelo *savršene potčinjenosti* učenika prema svojim učiteljima, a na području učenja prakticirano je načelo međusobnog nadmetanja (Adamović, 1885.). Po običajima tadašnjeg vremena *šibalo se je i batinalo* svaki dan. Ponekad su i sami uvjeti školovanja bili surovi. Tako se zimi radilo u nezagrijanim učionicama a kao razlog navodi se: “... a to s razloga, da đaci ne trate vrijeme grijući se kraj ognja, samo malenim đacima, koji ne mogahu podnijeti zime, dozvoljeno bijaše, da za grijanje škole donesu sitna drva.” (Cu-

⁸ Prema tadašnjim propisima koji su vrijedili na područje Vojne krajine i odrasli ljudi su mogli biti tjelesni kažnjavani.

vaj, 1910., 1). No istovremeno je vidljivo da su učitelji imali ograničenja i neugodnosti zbog upotrebe tjelesne kazne. Tako je jedan građanin tužio školnika što mu je zlostavio dijete. Sud je odlučio da školnik ne smije napustiti mjesto dok se postupak ne dovrši, dok građaninov sin ne ozdravi ili ne umre. Ako bi učitelj napustio mjesto prije navedenih uvjeta, sud će za njim izdati tjeralicu (Cuvaj, 1910, 1).

Iako su isusovačke škole bile poznate po strogoj disciplini, kod njih je ipak temeljno odgojno pravilo bilo preventivnog karaktera. Vladao je strog red i nadzor kod kojeg su pomagali: cenzori, pretori, dekurioni. Kažnjavanje je po mogućnosti bilo naravno. Ako bi pitomac zakasnio na misu, za kaznu je morao toliko dulje ostati u crkvi poslije mise. Tjelesno kažnjavanje upotrebljavalo se u krajnjoj nuždi i to samo šibom. Kaznu je izvršavao korektor; udaranje šakom, čupanje i slično bilo je zabranjeno (Cuvaj, 1910., 1). Tadašnji školski propisi pored ostalih represivnih mjera dozvoljavali su i upotrebu tjelesne kazne. Da bi tjelesna kazna na određeni način bila pod kontrolom, o njezinoj primjeni vodio se poseban zapisnik (*Strafprotokoll*) (Povijesni arhiv, Slav. Brod, kutije 56. i 57.). Kao zanimljiv i ilustrativan primjer navodimo sredstva represije koja je 1835. godine odredila sikirevačka satnija za trivijalnu školu u Vel. Kopanici i sve narodne elementarne škole na njezinom području.

“1. Klečanje jedan sat, prepisivanje pretpisa i diktata 2-5 puta uzastopce, zatvore preko podne, u trivijalnim školama zatvor radi većih pogrešaka.

2. Radi krađe, ozljede nožem, svojeglavog izostajanja od škole valjalo je podnijeti prijavu satniji, da ona pogriješke istraži i kaznu dosudi.” (Spomenica škole u Vel. Kopanici, 1835.).

Uz navedene represivne mjere prakticirala se i takozvana *sramotna klupa*. Sramotna klupa bila je iza svih ostalih, po izradi je bila lošija i u njoj su sjedili učenici po kazni. Sramotna klupa nestala je iz naših škola oko 1850. godine. Zanimljiv je podatak da se razmišljalo i o posljedicama pretjerane upotrebe represivnih mjera. Pretjerana upotreba disciplinskih mjera – nadzora, doušnika, individualno natjecanje i kažnjavanje – odgajala je *licemjerne, zavidne i ohole ljude*.

Paralelno s represivnim odgojnim sredstvima prakticirana su i poticajna odgojna sredstva prema učenicima koji su se isticali u učenju i ponašanju. Kao što su postojala različita represivna odgojna sredstva, tako su postojala i različita poticajna odgojna sredstva u području pohvaljivanja i nagrađivanja. Značajnija upotreba poticajnih odgojnih sredstava vezana je za masovnije državno školstvo u kojem je država imala mogućnost izravnog nadzora. Početno nagrađivanje bilo je materijalne vrijednosti. Nalazimo podatak iz 1777. godine prema kojem su po tri najbolja učenika iz svake škole dobivala hlače (Martinović, 1912.).

Ovu tvrdnju potvrđuje izvješće nakon pregledanih škola iz 1785. godine.

“... dne 31. srpnja 1785. godine javlja nadučitelj Engelbrecht da su prigodom ispita razdijelili među odlične učenike tri para hlača, četiri polusvilena vrpca, lakat i pol pantlike za perčin (pletenicu), jedan šešir i jedan gunjac.” (Martinović, 1912., 234). Isti autor donosi podatke o novčanim nagradama s popisom učenika i količinom dobivenog novca (Martinović, 1912.).

Kao što su se za loše učenike upotrebljavale sramotne klupe, tako su se za dobre učenike upotrebljavale *počasne klupe*. Počasne klupe bile su lijepo izrađene, sličile su na učiteljske katedre. U svakom razredu bila je samo jedna i stajala je ispred svih. U posebnim bilježnicama vodio se popis učenika koji su sjedili u počasnim klupama (*Ehrenbuch für Nationalschul zu Beravzi*).⁹ Nagrade postupno dobivaju pedagoški karakter, pa se kao nagrade koriste: pismene pohvalnice, različite prigodne i prikladne medalje, čitanke, koledari i slično. Sačuvana je takva medalja iz 1841. godine iz Požege, zvala se *dictator*, a na njoj je pisalo “Sinko! Primaj nauk pak budi viran Bogu, kralju i domovini.” (Cuvaj, 1910., 3, 104). Među poticajnim odgojnim sredstvima nalazimo i školske kolajne. One su imale simboličko značenje nagrada zaslužnima. Neke su škole davale kovati prigodne novčiće koji su imali istovremeno i upotrebnu – tržišnu vrijednost. Novčići su kovani od zlata, srebra, tuča i kositra, raznih veličina i vrijednosti. “Školski novčići dodjeljivani su dakle učenicima u znak priznanja za dokazanu marljivost, uzorno vladanje... ali su imali da budu i materijalna pomoć siromašnim učenicima.” (Cuvaj, 1910., 1, 200).

Sva navedena represivna i poticajna odgojna sredstva bila su u području vanjske motivacije i s njima se nastojalo više trenutno disciplinirati, nego što se razmišljalo o njihovom dugotrajnijem učinku na području razvoja.

3. 3. 2. Javne priredbe i svečanosti

Uz navedena odgojna sredstva represivnog i poticajnog karaktera nalazimo i druga sredstva koja su bila u funkciji osiguranja uspješnijeg odgoja. I u crkvenim i u gradskim školama iz odgojnih razloga prakticirane su javne svečanosti i priredbe.

Značajno odgojno sredstvo u dubrovačkim školama bile su akademije (školske svečanosti) koje se održavaju od 1715. godine na području pjevanja, recitiranja i znanosti. Zabilježene su i neke znanstvene rasprave na navedenim akademijama: *Obična i sfernička trigonometrija* (1788.), *Aerologija, Račun beskonačnih olini* (1792.) (Adamović, 1885.). Značajnije akademije zabilježene su 1795. i 1797. godine. Prva je bila u potpunosti u pedagojskom duhu. Na njoj se raspravljalo o odnosu između tjelesnog i duševnog odgoja, o moralnom i literarnom odgoju, te o umjetnosti, religiji i filozofiji u službi odgoja (Adamović, 1885.). U isusovačkim školama bio je običaj organizirati javne predstave za ugledne građane i roditelje. “Na ovakve bi se predstave skupilo sve obližnje plemstvo, mjesna gospoda, roditelji kojima su sinovi uzgajani kod isusovaca i mnogobrojno građanstvo. Na predstavama su izlagane teme religijskog sadržaja. Kao primjer navodimo: *Abraham hoće da žrtvuje sina Izaka* (1609.), *Heraklo na raskršću*, *Sv. Ignacije ostavlja svijet, da postane valjanim kršćaninom* (1610.) (Cuvaj, 1910., 1, 220).

3. 3. 3. Igra i rad

O igri i radu raspravljalo se više periferno. Više se o njima raspravlja kao o aktivnostima za popunjavanje slobodnog vremena, nego o odgojnim sredstvima. No već je tada bilo jasno da besposličarenje sa sobom nosi niz odgojnih rizika. Zato bogatiji na-

⁹ Umjesto popisa učenika koji su sjedili u počasnim i sramotnim klupama od 1871. godine u škole se uvode Spomenice.

rodi i roditelji nisu rad koristili kao odgojno i obrazovno sredstvo. U teoriji se relativno kasno javljaju rasprave o radu kao odgojnom sredstvu. Rad se u odgoju više shvaćao kao sredstvo discipliniranja nego njegov cilj i njegovo sredstvo. Stari Dubrovčani su izričito bili protiv besposličarenja i dangube, čak su i nepoželjnim smatrali čitanje nemoralnih knjiga (Adamović, 1885.). Igra se dosta stidljivo uvodi u područje školskog odgoja i obrazovanja. Po tadašnjem shvaćanju igra je također poželjna aktivnost u slobodnom vremenu. Tako se navode podaci da su se i u isusovačkim školama, za koje vlada mišljenje da su bile izrazito stroge, djeca mogla igrati, ali u slobodno vrijeme. “Pitomci ne samo da su se smjeli igrati za vrijeme odmora, nego su se vježbali u deklamiranju i kazališnim predstavama.” (Cuvaj, 1910., 1, 206).

Igra i rad više se shvaćaju kao poželjne aktivnosti za slobodno vrijeme, nego kao diferencirana odgojna sredstva. Mogli bismo reći da se na tom području stidljivo ove dvije kategorije nastoje uvesti u odgojno-obrazovni rad.

3. 3. 4. Učitelj kao primjer u odgoju

Primjer i primjerenost u odgoju imaju dugu tradiciju. Početni odgoj temeljio se na primjerenim prakticiranim društvenim odnosima i vrijednostima. Obitelj i obiteljski odgoj se također dobrim dijelom realizirao kroz primjer i primjerenost obiteljskih odnosa i vrijednosti. Institucionalni odgoj kroz školski sustav načelo primjera i primjerenosti ostvaruje kroz osobu učitelja. Odgojni uspjeh ili neuspjeh dobrim dijelom ovisi o ponašanju učitelja. Već tada se jasno definira da je primjer znatno uspješniji u odgoju od riječi. Sve su to bili razlozi da su se pred učitelje i učiteljsku profesiju postavljali relativno visoki kriteriji moralnosti. Pri primanju u učiteljsku službu više se pazilo na moralne karakteristike učitelja nego na njegovu stručnost. Moralne osobine bile su značajnije od njegove stručnosti. Pri zapošljavanju učitelja iz pisma iz 1487. godine to se vrlo jasno i izričito kaže:

“...da i kad bi se našao učitelj, ma kako više učen, a ne na dobru glasu glede ćudorednosti svog življenja, da taj čovjek ne bi bio za Dubrovčane.” (Adamović, 1885.).

3. 4. Pedagogijske ideje u monografskim djelima

Prva pedagogijska monografska djela domaćih pedagoga nastala su na početku druge polovine XIX. stoljeća. Prije toga pedagogijske ideje nalazimo u djelima drugih znanstvenika, pretežno kod filozofa. Pojedini filozofi (i drugi znanstvenici i umjetnici) u analizi opće društvene problematike, u svojim pojedinim djelima posebno se zadržavaju na području odgoja i njegova značaja u određenom društvu. Na ovaj način nastaju posebna cjelovita djela iz područja pedagogije, kod znanstvenika nepedagoga. Temeljno obilježje navedenih djela je deskriptivno-normativan karakter. Odgoju se opisuju i propisuju poželjne odgojne vrijednosti – norme. Razmatra se mogućnost njihove realizacije i očekivane posljedice. Ovaj oblik pedagogijske književnosti možemo pratiti od XV. stoljeća, a vezan je uz naše poznate humaniste: Petra Pavla Vergerija (1370. – 1444.), Marka Marulića (1450. – 1524.), Matiju Vlačića (1520. – 1575.), Nikolu Gučetića (1549. – 1610.), kao i učitelje praktičare – prosvjetitelje Nikolu Hadžića (1791. – 1871.), Ljudevita Vukotinovića (1813. – 1893.) i Franju Klaića (1819. – 1887.).

Marulić svoja odgojna djela temelji na kršćanskom moralu, kao jedino sigurnom temelju za oblikovanje ljudskog života. Zato njegova djela imaju jasnu poruku dati praktične odgojne upute koje se temelje na kršćanskom moralu potkrijepljene primjerima iz života svetaca (*Hrvatski latinisti I*, 1969.). U svom djelu *Upućivanje u čestit život prema primjeru svetaca*¹⁰ Marulić daje čitav niz moralnih pouka – normi potkrijepljenim praktičnim primjerima iz života svetaca. Marulić stoji na stajalištu da su u odgoju znatno efikasniji primjeri negoli upute i pravila. “Svatko se radije i s više pouzdanja prihvaća posla za koji zna da ga je drugi već obavljao, a ne samo prepričavao. Gotovo se nitko ne bi dao na obdržavanje *siromaštva, poniznosti, čistoće, bdijenja, posta i ostalih tjelesnih napora*, pa kad bi ih i svi ljudi hvalili, da se nije našao netko *tko ih je i prije vršio*. (*Hrvatski latinisti I*, 1969., 238).

Marulić norme iznosi u dihotomiji poželjne nepoželjne. Primjer nepoželjne norme lakomosti za materijalnim dobrima i njegove loše posljedice potkrepljuje primjerom ženskog samostana. Ovaj samostan zaveo je vrlo gadan običaj, da se u samostan ne primi ni jedna žena koja ne donese određenu sumu novca. Zbog navedene lakomosti sve su žene samostana poginule u potresu, osim Jeronime koja se tom običaju opirala (*Hrvatski latinisti I*, 1969.).

U odgojnom smislu besposličarenje je nepoželjna odgojna vrijednost, čak i izrazito opasna u smislu stvaranja loših navika i padanja u bezvoljnost. Izlaz iz te situacije je u izmjeni rada i odmora (*Hrvatski latinisti I*, 1969.). Ima onih koji o svima misle zlo. Ponizna čovjeka nazivaju licemjernim, jednostavna ludim, koji posti zanesenjakom, koji ne posti sladokuscem, onoga koji kara krutim i strogim, a koji teži spokojstvu lijepim i mlitavim. Za njih ne postoji ni jedno dobro koje nisu spremni opovrgnuti. Jedan od rijetkih humanista koji vrijednosti nije temeljio na katoličkim vrijednostima bio je Matija Vlačić Ilirik. S pozicija svog protestantskog opredjeljenja dosta je oštro kritizirao katoličke vrijednosti temeljena na bogatstvu i raskoši. U svom poznatijem djelu *Katalog istine* opisuje svjedočenje 650 osoba koje se suprostavljaju bogatstvu i raskoši crkve, rimskog pape. Pri tome upozorava na suprotnost zahtjeva *skomnosti i siromaštva i prakticiranja bogatstva i raskoši*.

Prvo cjelovitije i opsežnije pedagoško djelo je *Upravljanje obitelji* od Dubrovčanina Nikole Gučetića. *Upravljanje obitelji* možemo svrstati u područje političke filozofije, ali i pedagogije jer od 139 članaka 50 posvećuje odgoju. U ovom djelu Gučetić se vrlo često poziva na istaknute antičke filozofe i povjesničare. Djelo je pisano na tradiciji katoličke i kršćanske doktrine i značaja obitelji kao temeljne zajednice države. Obitelj je prema njemu ekonomska i pedagoška zajednica. Gučetić u navedenom djelu nastoji afirmirati temeljne kršćanske vrijednosti: *monogamni brak, kršćanske vrijednost i odgoj djece*. Gučetić u ovom djelu raspravlja o svim dijelovima i odnosima u kućanstvu: muž – žena, otac – dijete, gospodar – sluga, gospodar – posjedi. Naš će interes biti usmjeren na odgojno područje odnosa otac – dijete. U odgoju djece razlikuje: rađanje djece, obrazovanje djece i odgoj djece vlastitim primjerom. Gučetić

¹⁰ Navedeno djelo izašlo je u 15 izdanja na više europskih jezika: talijanskom, francuskom, njemačkom, češkom i portugalskom s nešto izmijenjenim naslovima.

opširno raspravlja o tome kako se buduća majka mora ponašati u trudnoći, kako hraniti i njegovati dijete u prvih sedam godina i kako mu pomagati u drugih sedam godina u uvjetima institucionalnog školovanja.¹¹ Za vrijeme trudnoće majka mora paziti na vlastitu ishranu "... da nije ni odveć masna ni odveć posna... da nije teško probavljiva, već po sredini između masne i posne... Žene neka umjereno vježbaju tijelo, izbjegavajući pogubnu opuštenost, ali čuvajući se svakog naglog i žestokog kretanja... Neka duh usmjere na *vesele, ugodne i čiste misli*" (Gučetić, 1998., 173). Bolje je ako majka sama doji, a ne dadilja, no pritom treba paziti da za vrijeme dojenja ne uzima vina, a kod dojlje kakve je *naravi*. Uočava i štetnost *jakih emocija* "... dojlje moraju dobro paziti da ne opterećuju djecu nikakvim *strahovima ili žalošću*, tako da njihov duh bude *miran i spokojan*" (Isto, 1998., 181). Treba općenito paziti da se u ranom djetinjstvu previše ne privikava na udobnosti: "Štaviše, bit će bolje privikavati ih na *neudobnosti i teškoće*, nego li na *zadovoljstvo i naslade*" (Isto, 1998., 185). S učenjem treba početi oprezno, vodeći računa o njihovim sposobnostima, jer njima odgovara učenje pomoću *igre*. Kod igre treba voditi računa da su *časne* "one igre u kojima se ne oduzimaju tuđe stvari, koje ne izazivaju nikakve *razblude* ili tjelesne *požude* ili bilo kakav čin *lakomosti i zavisti*." (Isto, 1998., 237).

Dobro je izmjenjivati aktivnosti, intelektualne, tjelesne, umjetničke. Za moralni odgoj od presudnog je značaja primjer: "... treba vrlo paziti da djeca ne čuju i ne gledaju besramne i nečasne stvari, jer im mogu postati *sklona*, a od sklonosti će prijeći na *djelo*, a tad će biti teško *ispravljati to zlo*. *Navikavanje* je uvijek efikasnije od *odvikavanja*." Ako se, naime, ova djeca u mladalačkoj dobi naviknu na *izopačeni* život, kada odrastu i kada se *zlo* u njima gotovo *ukorijeni*, bit će teško, ili čak gotovo *nemoguće* ispravljati ga." (Isto, 1998., 197).

U sustavu odgojnih vrijednosti duhovno bi trebalo biti ispred materijalnog. Materijalnog ne treba biti ni previše, ni premalo, onoliko koliko je potrebno za udoban život. I pored toga što se ograničavalo bogatstvo i raskoš praksa je često odudarala od željene norme. "Danas... očevi više nastoje puniti kuće zlatom i srebrom, negoli nastojati oko *vrlina i dobrog ponašanja* svoje djece, vjerujući da se *vrlina kupuje novcem*." (Isto, 1998., 215). Dobro i zlo ulazi kroz naša osjetila i zato je potreban pažljiv odnos prema njima. Djeci treba spriječiti gledanje ružnih i izopačenih stvari: "... *čuti* znači biti spreman i *učiniti*" (Isto, 1998., 223). Sva djeca nisu istih sposobnosti i o tome mora dobar učitelj voditi računa. Prema tome, odgajatelj mora s mnogo pažnje upoznati sklonosti svakog pojedinca i odgoje zahtjeve uskladiti s njegovim individualnim mogućnostima i sklonostima. Izrazito strog odgoj zastupao je prema djevojčicama. Po navršenoj sedmoj godini života ne bi trebale previše izlaziti iz kuće da izbjegnu mnoge *pogibelji*, koje ih vani čekaju, a nije poželjna prevelika *radoznalost* ni u kući. Korisno je da se bave ručnim radom. *Danguba* bi ih mogla navesti na *nepoštenje i pokvarenost*.

Na humanističku koncepciju školstva i pedagoških ideja nastavlja se pokret prosvjetiteljstva. Prosvjetiteljstvo kao ideološki i obrazovni pokret javlja se krajem XVII.

¹¹ Gučetić je prihvatio Aristotelovu periodizaciju u razvoju i odgoju djece. Aristotel je prvi u povijest izložio periodizaciju u tri razdoblja od sedam godina.

stoljeća, a snažan utjecaj na kulturnom i prosvjetnom životu ostvario je u XVIII. i XIX. stoljeću. U prosvjetnom području cilj mu je bio osiguravanje i podizanje kvalitete opće obrazovanosti za sve ljude. Smatrao je da se prosvjećivanjem ukupnog stanovništva može snažno utjecati na razvoj gospodarstva, a time i na poboljšavanje opće kvalitete življenja. Snažniji utjecaj prosvjetiteljskih ideja u Hrvatskoj počinje u vrijeme vladanja carice Marije Terezije (1740. – 1780.). Ideju opće obrazovne ideje za sve ljude realizira preko školske reforme koju je izradio I. I. Felbiger. U organizacijskom smislu ova reforma nastoji ponuditi model školskog sustava koji će biti dostupan ukupnom pučanstvu. Na unutarnjem planu nastoje se osuvremeniti nastavni planovi i programi, učiniti ih znanstvenim, slobodnim i realnim. Školski sustav u Hrvatskoj realiziran je po navedenom modelu i kasnije je novim uredbama dopunjavan i poboljšavan. Na teorijskom području javlja se nekoliko monografskih djela koja su na tragu nove prosvjetiteljske ideje.

Poseban predmet naše analize je Vukotinovićeve monografija *Nešto o školah pučkih* iz 1844. godine. Djelo je sastavljeno iz više cjelina. U prvoj cjelini autor odgovara na postavljeno pitanje Zašto su uopće potrebne škole i *prosvjećenost*? Što je loše u sadašnjim školama i zbog čega ne mogu *zadovoljiti traženim zahtjevima*? je drugo područje. U trećem dijelu daje viziju Kako bi *trebala izgledati nova škola*, i *što bi u njoj trebalo promijeniti*. Prosvjećivanjem se može djelovati na promjenu stavova, vrijednosti, odgoja u poželjnom smjeru. “Nauci nas čine *plemenitim*, a neznanje *sirovim* i velikom stranom *zločestim*” (Vukotinović, 1844., 7). Uz neznanje veže se i loš odgoj “Nigdê¹² više *grijeha*, nigdje više *kletvah*, nigdje više *batinah* i *sirovih ružnih riječih*, nego kod *prostog neučenog puka*.” (Isto, str. 10). Obrazovanje i moralnost u pozitivnoj su korelaciji, što je kod pojedinih naroda obrazovanost niža, to je kod njega više zločestoće, opačine, nereda. Kod naroda gdje je obrazovanje na višem stupnju i nemoralnosti je manje. Prosvjećenost je u uskoj i pozitivnoj vezi s gospodarstvom. Samo prosvijećeni narod ima prosperitetno gospodarstvo. Postojeće škole ne garantiraju da mogu uspješno zadovoljiti nove prosvjetiteljske ideje. Stručnost učitelja je upitna, a pedagoške gotovo da nije ni bilo. “Školnik je *prost, sardit* čovjek, on djecu *psuje, tuče, više i bjesni* po školi, djeca se *boje i sa strahom* pohađaju školu.” (Isto, 24). Metode obrazovanja su zastarile i temelje se na mehaničkom učenju. “Ali djeca se uče kano *papige*... odgovaraju kano neka *mašina* o onome pako, što su govorili, *ništa nerazumiju*.” (Isto, 24). Bitne promjene u programskom području nisu napravljene. Temeljni predmet i dalje je vjeronauk, on je izvor moralnosti, ali se kao i svi ostali predmeti predaje mehanički. Da bi škola zadovoljila novim potrebama, nužno ju je potrebno temeljito reformirati. Opću i pedagošku stručnost učitelja nužno je dignuti na višu razinu, zbog čega su potrebne učiteljske škole. Stručniji učiteljski kadar mora biti znatno bolje plaćen i ne smije ovisiti o dobroj volji općinara. Za svu djecu treba uvesti obvezno trogodišnje školovanje, a po njegovom završetku osigurati pohađanje opetovnica. Nastavne planove i programe treba revidirati i uskladiti ih s novim zahtjevima. Uz navedeno potrebno je stvoriti i znatno povoljnije materijalne uvjete: prostor, opremu, učila.

¹² U daljnjem tekstu u citatima ovaj znak zamijenjen je suvremenom transkripcijom je ili ije zbog lakše razumljivosti.

Na unutarnjem planu potrebno je napustiti praksu odgojno-obrazovnog rada prema prosječnom učeniku. Među učenicima postoje velike individualne razlike i različite sposobnosti o čemu treba voditi računa. “Ovomu je prirođen talent za *muziku*, onomu za *pjevanje*, tretjem za *filozofiju*, drugome opet za *mehaniku*.” (Isto, 46). Obrazovanje samo za sebe nije dovoljno, nužno je napraviti napor da se dovede do praktičnog djela, odgoja. Za odgoj srca (odgoja) nije dovoljno znati samo čitati, pisati i računati (Isto). Kompletna nastava mora biti odgojna. Da bi bila odgojna, nužno je potrebno voditi računa o sadržajima koji se s djecom rade i kako se rade. “Ali ne prazne, budalaste pripovijetke, nego razuman nauk o *dužnostima prama sebi, prama bližnjem, prama bogu*.” (Isto, 49).

U analiziranim monografskim pedagoškim djelima nema sustavne znanstvene pedagogije, ali ima niz opisan, propisanih (poželjnih) vrijednosti – dobrota, poštenje, marljivost, poslušnost; odgojnih načela i sredstava, kao što su: igra, disciplina, kazne, pohvale, nagrade i drugo.

Sve identificirane pedagoške ideje i dosegnuta promišljanja na području pedagoških ideja, uz daljnji razvoj znanstvenog okružja bit će solidan temelj za slijedeću etapu usustavljanja znanstvene pedagogije i stvaranja pedagoškog sustava.

4. Zaključna razmatranja

Razvoj odgojnih misli moguće je pratiti paralelno sa školskim institucionaliziranjem odgoja. Prije toga odgoj je uglavnom bio individualno iskustven i temeljio se na društvenoj i obiteljskoj tradiciji.

Početno školstvo i dalje se oslanja na odgojnu tradiciju, ali ju nastoji uopćiti i objektivizirati. Traže se uopćene društveno-odgojne vrijednosti, ali se istovremeno osmišljava i strategija njihove realizacije.

U ovom radu analizira se tisućugodišnje razdoblje prakticiranog školstva između njegovog utemeljenja u IX. stoljeću i postignute pedagoške znanstvene autonomije u drugoj polovini XIX. stoljeća. Početne odgojne strategije su na području oponašanja poželjnih vrijednosti. Iz poželjnih društvenih vrijednosti, sintetiziraju se opće prihvatljive vrijednosti kao norme, koje se opisuju i propisuju. Ovim činom one dobivaju novu kvalitetu postaju teorijske pedagoške ideje. Pedagoške ideje i dalje se izlažu nesustavno, povremeno i prigodno.

Opći humanistički znanstveni interes osjeća se i u području odgoja. Znanstvenici nepedagozi, raspravljajući o društvu i društvenim problemima, nužno raspravljaju i o odgoju. Pritom ne odgovaraju cjelovito na fenomen odgoja, ali pišu cjelovita, monografska djela iz pojedinih odgojnih područja.

Znanstvenici – prosvjetitelji značajniju pažnju poklanjaju ulozi odgoja i prosvjete u društvenom razvoju i pri tome se bave nekim temeljitijim odgojnim područjima: Zašto je potrebno obrazovanje za svu djecu? Na koji je način moguće realizirati odgojni ideal obveznog školovanja? Što je potrebno na unutarnjem planu promijeniti da *nova škola uspješno odgovori novim potrebama*?

Odgojne strategije u cijelom analiziranom vremenu su na području vanjskih oblika motivacije poticanja i prisile. Akumulacija pojedinačnih spoznaja, stvorenih ideja bit će dovoljna da se uz druge povoljne uvjete u drugoj polovini XIX. stoljeća iznjedri pedagogija kao autonomna znanost.

IZVORI

1. *Povijest starijeg broskog školstva*, Hrvatski državni arhiv Slavonski Brod, kutije: 56. i 57.
2. *Spomenica Pučke učionice u Velikoj Kopanici 1897.-1964.*, Arhiv Osnovne škole "Ivan Filipović" Velika Kopanica.
3. *Ehrenbuch für Nationalschulle zu Beravze*, Arhiv Osnovne škole "Ivan Filipović" Velika Kopanica.
4. *Spomen knjiga općine Vel. Kopanice do 1910. godine*, sastavio: Marijan Živković, Arhiv općine Velika Kopanica br. 803/408/910.

LITERATURA

1. Adamović, Vicko, *Građa za istoriju dubrovačke pedagogije*, Hrvatski pedagoško-književni zbor, Zagreb, 1885.
2. Basariček, Stjepan, *Povijest pedagogije*, Hrvatski pedagoško-književni zbor, Zagreb, 1881.
3. Cuvaj, Antun, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, knj. 1-3, Kr. hrv.-slav.-dal. zemaljska vlada, Odjel za bogoštovlje i nastavu, Zagreb, 1910.
4. Dumbović, Ivan, Razvoj pedagojske misli u Hrvatskoj, *Osnovi suvremene pedagogije*, ur. A. Mijatović, Hrvatski pedagoško-književni zbor, Zagreb, 1999., str. 79-100.
5. *Enciklopedijski rječnik pedagogije*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1963.
6. Gučetić, Nikola Vid, *Upravljanje obitelji*, Hrvatski studiji, Zagreb, 1998.
7. *Hrvatski latinisti I*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1969.
8. Kaurić, Nikola, *Povijest škole, Godišnje izvješće Kraljevske građanske učionice u Brodu na Savi koncem školske godine 1884./5.*, Brod na Savi, 1885.
9. Kirin, Josip, Razvitak pučkog školstva u Hrvatskoj i Slavoniji, *Hrvatski učitelj*, Zagreb, 1925., str. 23-59.
10. Klaić, Vjekoslav, Pogled na duševnu kulturu u Hrvata u narodne dinastije, 11. 12. *Hrvatski učitelj*, 1925., br. 1-12, str.14-17.
13. Klaić, Vjekoslav, *Povijest Hrvata, knjige 1-4*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1974.
14. Kujundžić, Nedjeljko, Razvoj pedagogije u Hrvata, *Pedagogija i hrvatsko školstvo*, ur. Hrvoje Vrgoč, Hrvatski pedagoško-književni zbor, Zagreb, 1996., str. 24-30.
15. Martinović, Ivan, *Povijesne crtice o školstvu brodske pukovnije i broskog okružja*, Naklada piščeva, Zagreb, 1912.
16. Munjiza, Emerik, *Osnovna škola "Ivan Filipović" Vel. Kopanica 1764.-1984.*, Školska knjiga, Zagreb, 1985.
17. Munjiza, Emerik, Osnovno školstvo Broda do 1945., *Zbornik radova sa znanstvenog skupa Slavonski Brod*, ur. Zlata Živaković-Kerže, Institut za povijest podružnica Slav. Brod, Slav. Brod, 2000., str. 357-372.

18. Ogrizović, Mihajlo, *Prilozi nacionalnoj povijesti pedagogije*, Školske novine, Zagreb, 1989.
19. *Pedagoška enciklopedija, knjiga 1 i 2*, Zavod za izdavanje udžbenika i drugi, Beograd i drugi, 1989.
20. Petz, Vlado, Razvitak hrvatskog pedagoškog mišljenja, *Napredak*, LXXXIII, 1942., br. 1-2, str. 1-26.
21. *Pet stoljeća narodne prosvjete i školstva u Varaždinskim Toplicama*, NIRO Školske novine, Zagreb, 1980.
22. *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, ur. Dragutin Franković, Pedagoško-književni zbor, Zagreb, 1958.
23. Previšić, V., Rosić, V., Radeka, I. *Studij pedagogije u Hrvatskoj*, Hrvatsko pedagoško društvo, Zagreb, 2003.
24. Radeka, Ivan, Konstituiranje pedagogije i pojava pedologije u Hrvatskoj, *Anali za povijest odgoja Vol.4*, Zagreb, 2004., str. 17-26.
25. Srkulj, Stjepan, *Izvori za hrvatsku povijest*, Naklada piščeva, Zagreb, 1911.
26. Štiglić, Martin, *Povijest pedagogike*, Kr. sveučilišna knjižara Fr. Supana, Zagreb, 1893.
27. Turić, Jure, *Povijest uzgoja i nauke o uzgoju*, Tiskara C. Albrechta, Zagreb, 1904.
29. Vukasović, Ante, Razvitak pedagogije kao nastavne i znanstvene discipline, *Anali za povijest odgoja Vol. 3*, Zagreb, 2004., str. 7-16.
30. Zaninović, Mate, *Opća povijest pedagogije*, Školska knjiga, Zagreb, 1988.

Emerik Munjiza, Osijek

(Summary)

THE BEGINNINGS OF CROATIAN EDUCATION AND ITS THEORY

The author explored the development of pedagogical ideas between the institutional education in Croatia in the 19th century and pedagogical autonomy in the second half of the 19th century. The initial education is realized through general educational practice. Based on the general educational practice the standards have been synthesized that are described and defined as socially acceptable. They have not been written about in a systematic way but only occasionally and casually. Humanist scientists deal with problems of education, within deliberation on society and social needs, and published first complete monographic pedagogical works. Their analysis indicates that pedagogical strategy was within the area of outside motivation: coercion and incentive. The accumulation of pedagogical ideas and strategies along with other favorable conditions would produce pedagogical autonomy in the second half of the 19th century.

Key words: history of education, history of pedagogy, educational practice, Croatia